

В. И. Лениннің Төп музейінде бадалаттынып чыдаган «Н. И. Ленин» деп ном шагда-ла ташылас, копар апарган. Ону чогаатканын төгүзү озагай.

...В. И. Лениннің мөзө-нүнүн дугайында медээни улус чүрөк саргышкыны-биле кайчылап уткан. 1924 чылдың январь 22-де Воз-двигенда шаандагы Мо-розов бажынынга (ам ол Даштыкы чурттарынч улус-тары-биле байырал бажыны) колдуунда анык шүлүк-лөр чыгыган.

Ол ужуражышкынын киржикчиси Александр Жа-ров мынча деп сактып чу-гаалаар:

Шүлүктөрдөн тургус-тунан «Ильичин» веноту» дон-доран кылдыр деп саял-кыргыч. Александр Безы-менскийн оң саланын Ни-колай Асеев, Василий Алек-сандровский, Александр Ис-бах, Сергей Третьяков, Яков Шведов болган өскө-даа шү-лүктөр деткээр. Олар ли-тературанын анык-бүрү ула-нышкынынын кийилери турган. Ынчалза-даа бөлүк-терин ылгалы маанай шал-тык болбаан. Бүгү улустун кайчыдалы бисти совет па-триотизм платформасынга каттыштырган.

Кичи бүрүзү бир шүлүк

Төп музейде

ИЛЬЧИГЕ ТУРАСКААТКАН ШҮЛҮКТЕР

бижип болган. Бижиттин-ген шүлүктөрдүн номчула-ган январь 24-те болган. Ре-волюциянын генийн чидир-генинске кайчыдала эң чоом, эрчим кичи дугайында, чо-нуң салым-чолуун дугайы-нда бодалдар-биле кайчы-лажып турар шүлүктөр ды-налып турган. Чүрөктөрүн-тиң саргышкынын мерген угаанын бажымыс Лени-нин оттурган угаан-са-рымын уну-биле, тура-сруктуң кужу-биле, сагыш-сеткилдин бүгү кужу мо-ноэри-биле бажырып турду-рус. Ол дугайын Александр Безыменский «Партбилет № 224332» деп шүлүктө-терини эки чугаалаан: чи-диргенинске Ленинни парт-билет чүс муң партбилет солтур.

Ол чыдала ном ынчаар чогааттыган. Ону парадзы-ры-биле чураткан. Ному чангыс-ла дүң-хүн иштинде үндүренине белеткээр ын-дыр кичектер ховар-ла боор. В. И. Ленинни оруншуктан хүн, 1924 чылдың январь 27-де, ол «Красная новь» деп

ном үндүрер черге чырыкче үнгөн.

Александр Безыменскийнин турган ном ам музейде кадалаттынып чыдары ол.

— Бо ном черде оза-гай—деп, музей библиотекы-нын эртелекчиси Э. Нови-кова чогаалады. — Чыдала ном дээр гонорар В. И. Ле-нин аттыг фондуже шилит-тир деп эге чүлөдө ды-налып турган. Номуң баш-тайгы арыннарында шүлүк-тер эвес, а ол үеңиз лоузы-нары парлаттыган, олар утундурбас ол үеңиз дүң-жиктерин кайчыдалан да-мчылы турар.

Номуң база бир озагай талазы: шүлүктөрдүн автор-лары ат салбаан, ынчанга олар Ленинге коллективтиг шүлүктөр веноту болган.

Чүгө элзэн каш чылдар эртенде оларынч авторла-ры билдинип келген. Ам ол шүлүктөр терини эки дээр чыдалдарда кирип турар.

А. СИВЦОВ, СЭТА-ның корр. Москва.

БАШТАЙГЫ ТУРАСКААЛ

мир Ильич, ажалчы, дар-ган кичи мен. Мен дарган мен, Бистер, Сэң-не айты-кан бүгү чүлүктөрдүн шү-лүктүн дарганнаар бис.

Делегация эеп чанып кел-ген соонда, ажалчынар боттарынын эштеринге ол утундурбас ужуражыш-кынын дугайын чугаалап бергенер. Ол-ла черге мын-дыр шилтирнү хүлөп ал-ган: революциянын өндү-руг баштыгынын кызы-гаар чок ынакшылы бол-гаш хүндүктөдү илери-дирин демдөз кылдыр фаб-ри-канын девискээрине Вла-димир Ильич Ленинге тура-скаалды тургузар.

Ону силбилеп тургузарын чангында талантыг чу-рукчу ажалчы Ф. Кузнец-кова дааскан. Ол оон ша-гда мурунда-ла В. И. Ле-нинни скульптурлук порт-ретин тургузары-биле ажал-дап турган. Улусчу уран-шевер чуркуңу боду Ильчи-нин канжана-да көрөзөн кире-зинде, фотографиялардан көрүп тургаш, оон өвүр-хө-вирин тургузуп эгелзэн.

Скульптураны ханы уткалы-болган өндүр чаагай кыл-дыр көстүр — Ильич оң хо-лун көдүрүп алгаш, долу дугу-сыны-биле турар. Ол бүгү мага-боду-биле бурун-гаар чүткүп турар мын-каш кылдыр сагындырар.

Тураскаалды 1924 чыл-дын январь 1-де ажалчынар планнаан, ынчалза-да күш-түт оок бок турганымда оон девизин чогуур үсине-де салыр артыг бербээр — бе-зон доңуп наар турган. Ону ажалчылар байырлыг бу-лапкан январь 22-же, бирги орус революциянын эгелзэ-рини олоңче шилиткен.

Байырлал аян-шылчыл кеттиген ажалчынар, чок-камынын чурттакалыг черлерин болгаш суурла-рынчы чоңу ол чыкылмаа соок эртер Глуховоже шу-жуп-ла эгелзэн. Аңаа элзэн каш муң кичи чыгып кел-ген. Кичилерин сагыш-сет-кили омак-серек, байырла-дыг турган, ынчалза-да ол минуталарда нам нурунун секретары И. Квасманнын

Ильичиге тураскаал чы-нынга тыпсып турар. Пи-онерлер болгаш комсомолчу-лар аңаа баргаш, Ленинни хө-рөзгө, партиянын хө-рөзгө-ге шыныч болурунун бадыт-калдыг даңгыраан берш ту-рарлар.

Ильичиге тураскаал Но-гинскиде бедий берген ту-рар.

А. СИВЦОВ.

ЯНВАРЬ 21-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — «Уе», 8.40 — Эр-тени гимнастика, 8.55 — Кадкы болур динизе, 9.05 — Эртем — тайлыбырлыг фильм, 9.25 — «Спортлото-нун» 3-кү тиражы, 9.35 — Уруглар чогадылазынын делетгези, 10.05 — «Өг-бү-ле болгаш школа», Теле-журнал, 10.35 — «Айыл чок чоруктуң шимчээшкы-ни», 11.05 — Төп телеви-денниин болгаш Бүгү эви-лел радиозунуң уругларнык пинти ыры бөлүүнүн кон-церти, 11.35 — Докумен-тадыг телефильм, 12.05 — «Коммунистер», Совет шү-лүктөрдүн шүлүктөрдүн ботуар тургускан компози-ция, 12.30 — «Кичи — черге ээр», 12.35 — «Час-сар», 13.30 — «Ди-рин амытанар амыда-ралы», 14.50 — Бөгүн де-летгезе, 15.05 — «Тилек-чилер», Фронтучу өңүк-теринч күзү, Дайзынын бүзүлзешкенинде Ленин-градты бурун хостаанынч 40 чылдына, 16.45 — Поли-тиктиг тайлыбырлыгы В. П. Бекетовтун беседасы, 17.15 — Бүгү эвилелдиң «Эш ыры» деп телеконкурсу, 18.10 — М. Горький, «В. И. Ленин», СССР-нин улустун артисти Ю. Яковлев номчуур, 19.10 — «Ленин 1918 чылда», Уран-чечен фильм, 21.00 — «Уе», 21.35 — Г. Свиридов «Патетическая оратория», 22.10 — «Ульяновск», «Ма-на В. И. Ленин чораан» деп документалдыг филь-м, 22.45 — 22.55 — Теле-медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртегин гимна-стика, 8.15 — Кадкы болур динизе, 8.30 — Концерт, 9.30 — Документалдыг те-лефильм, 10.30 — Эно-логиянын хүн делетгези, 10.50 — СССР-нин моно-ментал уран чүлү, 11.20 — «Эш бригада», Уран-чечен телефильм, 1-ги болгаш 2-ги сериялары, 13.30 — Г. Берлиоз, Казыдала-трим-фалдыг симфония, 14.10 — «Документалдыг акра», Кино-касырыл, 14.50 — Концерт, 17.00 — А. Тол-стой, «Орус характер», РСФСР-нин алдарыг ар-тисти Г. Фролов номчуур, 17.25 — «Документалдыг фильм», 18.00 — РСФСР-нин улустун артисти Ф. Лу-занов ойнаар, 18.30 — «Си-лер оңу кылып шыдаар си-лер», 19.15 — «Музыкаль-ный юнос», 19.45 — Делетгиз байдалынч доңчулады, 20.00 — «Тамчыктыг уду-нар, чаштар», 20.15 — «Дыкшык», 21.00 — «Уе», 21.35 — «Отту намгалап алганнар», Уран-чечен те-лефильм, 22.30 — 23.05 — Я. Сибелус, Симфония № 5, Фин радиозунуң сим-фониктиг оркестри күөсө-дир.

Редактор В. С. ШАРАВИИ,

Бөгүн республикага бүр-геп, ажал, чамдык черлер-ге бие хар чаар, Согу-барын чүктен хаттыг дүр-гени секундла 2—7 метр, Дүне 35—40 градус, хүндүс 24—29 градус чедир соор.

Кызылга дүне быска-наар, хүндүс чагас, Согу-барын чүктен хаттыг дүр-гени 2—7 метр, Дүне 36—38 градус, хүндүс 26—28 градус соор.

ЯНВАРЬ 21-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Первая Бастиялы» 9.30, «Черный полдень» 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 21.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Семья Улья-новых» 11.50, «Приключения Али Бабы и 40 разбойников» 9.10, 13.40, «Не могу ска-зать «прощай!» 16.20, 18.10, «Экспонат» 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Верность матери» 14.30, «Без свиде-тели» 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Аласснона-та» 16.50, «Невеселые» 16.00, 18.40, 20.30 шактар-да.

Солун неделяда 6 катан унер.

Чыгар 2037.

МӨНГӨ ДИРИГ

Кызыл Шөлдө	Мавзолейге шуушкан чоңуң	Ада башкым	хензимден-не сураан дыңнаан,	Коммунисттик	нүүрүн эрткен,
Кыдыг-ужун	барып тыпкан чоруп ор мен.	Четтикпей	ам-на көөрүм дүлүү келди.	ССРЭ-ни	партияны,
Ажык делгем	Улут-Хемияң уңуң дургаар,	Ильичиниң	дилегзиниң көрүп чоруй,	Быжыктырып	тургускаштың чагыын берген,
Арыг ыпкан,	арбын чоңум шуут дыргын.	Сериян маңы	иштинде бо монге удаан,	Мырңай шың	орук айтып, номинал кылган,
Ильич дээр	келген кичи ишти-хоңуң,	Ынак ада	Ильичинис боду хевээр,	Каптагайың	салым-чодун өттүр көргөн,
Илеретпес	арга турбас шын-на болгай.	Ылап көрдүм,	өвүр-омаа олчаан чыдыр.	Кайтамчыктыг	Ленин башкы Мавзолейде.
Кара чаштан	оң адым, азы чүруун,	Сагыжымда	ак-мак четпейн доран үндүм.	Амы-тыңны,	назы-харын хараманмайы,
Кайтамчыктыг	ажык-хөзөн дыңнап билгеш,	Шапты көргөш,	база катап эргип эртим.	Арат чоңуң	аас-кежияң, хосталгазың
Улут үнө—	чылыг сөзүң сөггөн ханмаан,	Шаң-ла ынчан	Ильичини тоңтап көргөш,	Арыг сеткил	шыны-биле угап номинаң,
Улус чоңум	Мавзолейге шуужуп-ла тур.	Чайгаар көвей	бодалдыва шымын бердим.	Ада Ленин	дириглерден монге дириг,
Азаргаччы		Контуг берге,	дошкун чылдар		О. ДАРЫМА.

ЭКСПЕДИЦИЯНЫҢ БЕШ ЧЫЛДАРЫНДА...

Төгүгүнүң арыннарындан

Тыва чакантыг дилзөн баугаар РСФСР-ниң кыдык камгалалынын Улус комис-сариядын медицина-санит-тария экспедициянын (1928 ч.) келгени-биле кол-баштыр республиканың кыдык камгалалынын ажал-чорудулазынга улут-улуг чаартылгалап болтулаан. Экспедицияга оон начальни-ги, эми Т. Руденко, эми-лар А. Болган С. Артынов-тар, В. Николаенко база фельдшер Месеников олар келгенер. Оларынч кол-ла сорулгазы — чурттакчы чо-нуң идепкейлик киржилгези-биле азырларга удур кал-бас хемчеглерин ал тургаш, чоңунуң калыкшылын экижи-дери турган.

Ол үеде Кызылга 2 эм-нелге чери ажалдап турган. Бирээни, 1926 чылда СССР-нин дузазы-биле тургустун-ган, бир фельдшер эмчилик база элзэн каш эмнелге ажалдакчыларын эмнелге. Аңаа колдуунда орус нацио-налдыг чурттакчыларын эм-нел турган. Оскени, база-ла ол чылда ажалтыгын үн-дө-зин чурттакчыларын эмнээр тибет эмнелге. 1929 чылда оларынч европегин болган тибет салбырларын чыгыс эмнелге кылдыр каттыштыр-ган. Аңаа эмнелшкенин совет эмчилер болгаш лама-лар кады чорудуп турган. Ол-ла чылын, тодаргайла-ар, ТАР-нын VIII Улут Ху-ралынын соонда тибет сал-быры хатган. Чүге дээр лама-лар боттарынын «эм-нээр аргалары-биле» чоңунуң калыктын камгалаар туржук, хора чедирип турар деп чу-

во, кичилерге билдингир апарган.

Медицина-санитария экс-педициянын Тывага ажал-даан беш чылдарын дур-гузунда Чөө-Хемчикке 50, Улут-Хемге 20, Барын-Хем-чикке 15, Тожу болган Тес-Хем районнарга 10—10 оруннардыг эмнелгелер акажыттыгылаан. Эми кад-рлар база-ла немежиң, олар-нын саны 1933 чылда 13 четкен. Совет эмчилерге чурттакчы чоңунуң бүзүрели улагыды, аарыг кичилер эм-нелгеге хөйү-биле көп эмне-дир турар апарган. Ол дугайы дараазында саннар көс-күзү-биле херечилеп турар. Бир эвес 1928 чылда эмнел-геге 783 аарыг кичи эмнел-кен болза, 1932 чылда 2388 кичи болган. Эмнелкен бо-дунуң араттар мергекчидиг эми дузазын чедирип турар эмчилерге бүрүн бүзүрелин илгерилеп, «Эмнедир-биле ламаларга моон сонгаар барбас бис» деп чугаалап турганнар.

Лама болгаш хамнарнын аразыдан безин аарыг бер-ген, эмчилерге дуза адалап чедип турган таваарылар билдингир. Бир кыдыг та-ваарыла дугайында, 1929 чылда Туранын эмнелге пунктузун эртелекчилеп тур-ган фельдшерин сактыш-кынында бижээн. Туранын эмнелге пунктузун чурттакчы чоң-ортузунда ажалды элзэн калбартканы-биле ол чылын аарыг кичилеринч хөй ху-рузуу эмнелге пунктузунга келир апарган. Бир хө-рө-зө-жөн хам араан чаш уруун баштай боду дүңгүр хал эм-

нел алырын оралдашкан. Оозу дузаалаан болгаш ол Туранын эмнелге пункту-зунга аарыг улам кедерзон уруун эжелген. Эми дуза-зын чедирген соонда, уруг экирзөн. Ук хө-рө-зө-жөн чалдыр хамнаашын дээр-ге хоозун, ме-ге-дир деп бугу-рош, хамнаарын соксалдыр деп шилтирлөп болгаш ол бодунуң эдилеп чорааны дүңгүрүн, топ, бөгүн эм-нелге пунктузунга эжел-де-жааган. Соолунда хамнын ол бүгү эр-хө-рө-зө-жөн ТАР-нын күрүне музейинге ху-лээткен.

Экспедиция не хө-рө-зө-жөн-нө-рүн болгаш чаш ажал-тодун калыкшылын камга-лаар талазы-биле база эвээр эвес ажалды кылган. Кы-зылга 1930 чылда бир ду-гааргы уруглар консульта-циязы ажалдап эгелзэн. А 1932 чылдын Март 8 та-варыштыр 35 орунуг уруглар сады ажалтыгын. Оң аны-дышкыны Тываның Арат-лык революстун намынч IX съездинин ажалы-биле калсырлажы берген болгаш съездинин делегаттары чаа ажалтыгын уруглар сады-га барып, ында чаштарын арыг-сылгит, омак-хөдүг эки турарын магадаан. Кызылга болгаш районнарга шак ын-дыг уруглар садыга хөйү-биле тургустунуп эгелзэн. Тывага 1933 чылда шупту 25 уруглар садыга ажал-дап турган.

Экспедициянын ажал-хө-рө-зө-жөн таваарын турган хол бергездешкенинчир би-рээни оон ажалдакчылары-ның тыва дылды билбеси

турган. Ол дугайын оон на-чальниги Т. Руденко мын-чаар чугаалаан: «Тус черниң чурттакчыларынын дыл-ын билбесин бистиң ажалы-мыска улут шаптаразыннар-ны таваарыштырып турган. Хүлээп алышкына келген кичилер эми-биле ажал-чакыт чок чугаалажыры оон аарын тодаралдынга дузаалап болгай. Аарыг ки-жи оңулдурукчузунга эмчи-зинге чүтлө бодунуң чуга-лапмы дег чүлүдериң каян-даа чедир чугаалавас, а оңулдурукчу кичи чеже-даа шыыран болза, аарыг кичи-нин чугаалаан чүлүдериң канчап-лаа шүлүктүн эмнелге дамчыды шыдавас. Ол ын-каш чурттакчы чоңунуң ама-дырал-байдалын чедир бил-бесин база-ла бистиң ажал-лымыстың шынарын кудула-дып турган. Тус черниң чурттакчыларынын дыл-ын, амыдырал-байдалын эки би-лир кичи эң эки эмчи ол болур деп бодар мен».

Ынчаарда бодулга-ла ын-дыг эмчилеринч би-рээниге тыва нацио-налдыг кичилерден бир-ле дугаарында эмчилер дээр эртемни чедип алган Сергей Агванович Серенкей хамаар-жы. Ол 1941 чылда Ленин-градтың эми институтун дооскан. Сергей Агванович-нин хууда документтерин, хөй-хөй фото-чуратканын болгаш оон дугайында боду-нун бижең сактышкынын оон каалай Марш Ан-дросовна 1980 чылда архивке өкнөп хүлээткен.

Тыва Арат Республика-ныч чааза экспедициянын ажалдап турган үеинде ка-дык намгалап ажалында көсүк чедилшкенин чедип алдыган болгаш совет ме-дицина күш-ажыктын чоңунуң бүзүрелин чаалап алган дээр-зин делетгеп, оон кежигү-нө-риниң «кылып чоруткан ажалында бедий үнелелди берген».

Л. ВОДОПОВА, республиканың төп күрүне архивинчир археогрavy.

Совет Тываның аас-кежиктиг чаштары.

Ю. КОСАРЬКОВТУҢ фотоу.

ЧАА КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 1. Кула-дыр, найыр. 4. Оюн. 7. Частыр бөдүмел. 8. Бажып иштирнү херексели. 10. Тывага суур. 12. Шаандагы төмөр кезээ. 13. Чадагай оң. 15. Алдар-гаар ариял революционер. 17. Дарганынч херексели. 19. Сутгарыла бугазы. 21. Тыва хөттиң бир кезээ. 22.

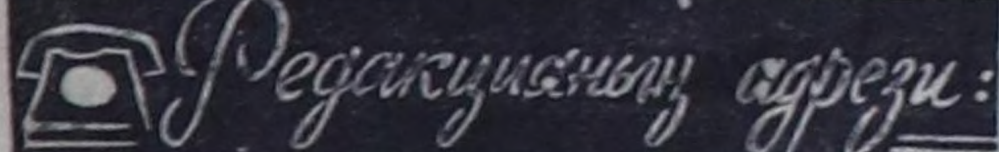
Тыва чурукчу. 23. Хөл кы-рында ойт-сиген. 24. М. Горькийнч романы. 25. Хө-рө-зө-жөн кичилниң наастала-зы. 26. Дарамыкынчы херексели. 27. Каасталга үнү-жү. 29. Мөгө. 32. Уран чо-гаал. 34. Журнал аң. 35. Аргыжар чер. 38. Сибирьде хем. 38. Соок чепсек. 39.

Бичи амытан. 40. Суг шы-жамырынын бөдүнү хевир. 42. Уилег эртин чинчи. 43. Ном дестерини саазыны. 44. Тыва эки турачы. 45. Тыва шүлүктү.

УЗУН ДУРГААР: 1. Со-лун аң. 2. Алган ыраары, шүлүктээр. 3. Араатан аң. 4. Алыттыг чоруту. 5. Кичи-нин амыдырал-чурталга-зынч тайлыбыр, доку-мент. 6. Орус аян-чорукчу, Төп Азиянын пинчелекчизи. 7. Аңгыжар херексел. 9. Отордо културазы. 11. Шыдыраа бодазы. 12. Улустун аас-чогаалы. 14. Тывага суур. 16. С. К. То-канын «Араттың сөзү» деп номунун маадыры. 17. Ху-нун эгези. 18. Тайга кужу. 20. Тыва оюн. 26. Бедик тайгаларда араатан аң. 27. Кыска дыштаналга. 28. Бичи мал-маганынч ба-лаажы. 30. Баш согуңуң кезээ. 33. Тывага суур. 37. Шээр мал. 38. Бойдустун болушкучу. 39. Геомет-риялыг фигур. 41. Тайгада чымыс-үңүш.

Р. САРЫГЛАР тургускан.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садынын херектеринч талазы-биле күрүне комитетинч типографиязы, Кызыл, Шетинки болгаш Кравченко куудучуу, бажы № 1; ТС—00637